

TÖRTÉNELMI ÁTÉRTÉKELÉS.¹

CÉLOM a történelmi átértékelés fogalmának és jelentőségének magyarázata. Korántsem akarok azonban mélyebb tudományos fejtegetésekbe bocsátkozni. Csupán a közérdeklődés körébe került probléma rövid megvilágítására s a körülte támadt félreértések eloszlatására törekszem.

Az átértékelés fogalma s maga a szó is régi. Tudományos műnyelvünk régóta nem tudja nélkülözni, de a köznyelvben alig néhány éve nyert polgárjogot. A köznyelv szempontjából egyike a hirlapirodalom révén ép a legutóbbi években nagy tömegben használatbavett új szavaknak, édes testvére a mentalitásnak, orientációnak, meglátásnak, tudománypolitikának, társadalombiztosításnak, szellemi munkásnak, leépítésnek, leszögezésnek, láncolásnak és többi társaiknak. De míg azok legtöbbször szigorúan körülhatárolt értelmezést nyert a köztudatban, az «átértékelés» fogalmához a valódi értelmet megváltoztató mellékképzetek társultak. A történetíró munkáját elismerő hirlapi bírálatokban, a tudósmunkát méltató cikkekben az átértékelést mint valami egészen újszerű, boszorkányos műveletet emlegetik a kidicsért tudós nagyobb dicsőségére. A gáncsolók ajkán viszont valami gúnyos és becsmérő mellékizt kapott e szó, a célzatosság, sőt tudatos ferdítés körülírásaként tűnik fel. Mindkét értelmezés helytelen s mindkettő a módszertani ismeretek fogyatékoságára, a tudományos munka és tudományos eredmények téves megítélésére vezethető vissza.

A laikus a tudomány eredményeiben rendszerint abszolút és változatlan igazságokat keres, a tudományos megállapításokban állandó érvényű tényeket szeret látni. A köztudatban — iskolai tanulmányok és közkeletű olvasmányok útján — meggyökeresedett tudományos igazságokkal és elméletekkel szembe-helyezkedő tudósban ezért a kellő műveltséggel nem rendelkező olvasó vagy világdöntő szellemóriást, vagy a nyilvánvaló igazságot megtagadó gonosztevőt lát. A maga ismereteinek szűk körében elzárkózva, saját megdönthetetlennek vélt «igazságai» szempontjából s ezekre felépített a priori ítéletekből kiindulva bírálja a tudósok munkáját és eredményeit. Innét van az, hogy éppen a tudományt legnagyobb léptekkel előrevivő tudósok tudják legnehezebben megszerezni kortársaik elismerését s ha valamennyien nem is részesülnek Galileiként üldözésben, a becsmérő kritika, ócsárló kézlegyintés és lenéző mosoly mind-egyiküknek kijár. Gondoljunk csak vissza a Magyar Tudományos Akadémia első szabályzatára, mely a perpetuum mobile-vel és a kör négyszögesítésével együtt a repülés problémájának fejtegetését is eltiltotta az akadémiai asztaltól s gondoljunk vissza gyermekkorunkra, mily lenéző szánakozással beszéltek még akkor is a repülés titkának megoldásán dolgozó tudósokról.

A természettudományok és technika terén észlelhető nagy haladás a régi elméleteket és felfogásokat rombadöntő felfedezések és találmányok hosszú

¹ Előadás az Országos Kaszinó 1930 február 11-iki felolvasó estélyén.

sora a természettudósok munkájának bírálatairól, új eredményekben való makacs kételkedésről meglehetősen leszoktatta a laikus közönséget. Ha a természettudós új megvilágításban, új összefüggésekben mutatja be, szóval átértékeli a vizsgálata körébe tartozó jelenségeket, szükségszerűen kihívja a régi felfogás és régi elméletek híveinek ellentmondását. De ezek a viták — a filozófusok, geográfusok, filológusok, jogtudósok és matematikusok hasonló vitáival együtt — a tudóstársadalomban zajlanak le. A nagyközönség legfeljebb egy-egy «korszakos felfedezést», «világátalakító új elméletet», «csodálatos új lángelmét» kiabáló hirlapi cikkből értesül az új eredményekről és korábbi ismereteivel ellentétes megállapításokkal kerülve szembe, szent áhitattal hajlik meg az új tant hirdető nagy tudós alkotó zsenije előtt.

A történelemmel másképpen van. Itt a nagyközönség is beleszól a vitába. A történettudós új megállapításait, átértékeléseit maga bírálja, kritizálja és korábbi történeti ismereteinek, belegyökeresedett történeteszemléletének, politikai álláspontjának bázisáról osztja a babért, dobja a követ. A történelem terén ugyanis — több-kevesebb ismerete és olvasmányai alapján — mindenki szakértőnek, bírálatra jogosultnak érzi magát. A történeti műveltség terjedése szempontjából ez a jelenség mindenesetre örvendetes, mert a nagyközönség széles rétegeinek történeti érdeklődését bizonyítja. A történetírók munkájának megítélése és értékelése tekintetében azonban súlyos eltévelyedésekre vezet.

A szaktudós új elméletek és új eredmények elbírálásánál a tudomány színvonalának megfelelő objektív módszertani eszközökkel él. Felülbírálja, megkritizálja az alapjukul szolgáló új adatok hitelességét, az új szempontok, új beállítások és új értékelések indokolt vagy indokolatlan voltát. Szakszerű kritika eredményeként szűri le elismerő vagy elítélő véleményét. A laikus ezzel szemben nem a tudományos módszer eszközeit használja és nem a tudományos igazságkeresés szempontjait tartja szembe előtt. Ítéletében a tudománytól távol álló szempontok, politikai pártállás, felekezetiesség, kozmopolitizmus, internacionalizmus, rosszul értelmezett hazafiasság, hirlapi olvasmányok és más egyéb tényezők befolyásolják s mindezekon felül a már említett *a priori* ítéletek, amelyek szükségszerűen következnek a tudomány igazságainak állandó érvényéről alkotott véleményéből. A laikus olvasó hozsannával üdvözli a történetírót, aki felfogásában, meggyőződésében megerősíti, aki az ő «igazságait» új adatokkal támasztja alá. Tendenciózus ferdítőnek, nemzeti irányban elfogult vagy hazafiatlan történethamisítónak, felekezeti vagy osztályérdekből célzatosan dolgozó írónak bélyegzi azt, aki az ő felfogásával, meggyökeresedett nézeteivel ellentétes dolgokat hirdet.

A tudományos igazságok változatlanságába vetett hitnek köszönhető az is, hogy a laikus közönség körében még ma is vannak hívei annak a XIX. századi elméletnek, mely a történelmet nem sorozta a tudományok, hanem a művészetek közé. Még ma is vannak olyanok, akik a tudományok sorában magasabb piedesztálra helyezik a természettudományt a történelemnél, mert a történetírókról a legkevésbé szakértő olvasó is meg tudja állapítani, hogy a régi felfogástól és régi megállapításoktól eltérő új igazságokat hirdetnek, viszont a természettudósok — látszat szerint — sokkal biztosabb alapra építenek, pozitívebb, exaktabb ténymegállapításokra képesek és anyaguk természeténél fogva igazságukat könnyebben tudják ad oculos demonstrálni. Pedig a tudományoknak ez a rangsorolása és megkülönböztetése merőben téves. Az igazság megközelíthetősége, a tények és jelenségek megismerése és magyarázata tekintetében a tudományok közt legfeljebb mennyiségbeli, fokozati

különbségek lehetnek, de minőségbeliek nincsenek. Bármily exaktnak lássék is a természettudomány módszere s bármily kézzelfoghatóak is ténybeli megállapításai, a feltevéseket, hipotéziseket, szubjektív tudós következtetéseket éppoly kevéssé nélkülözheti, mint a történettudomány.

Az elvi végcél minden tudományban az abszolút igazság teljes megismerése, minden tudós — aki jogot tarthat erre a címre — erre törekszik, de teljes elérésére az emberi elme véges ereje és az eszközök fogyatékosága miatt mindannyi képtelen. Minél speciálisabb körben mozog a tudós, annál inkább megközelítheti az igazságot. Részletkérdésekben mind a természet-, mind a történettudomány terén a tények hosszú sorozata nyert máris és fog még nyerni végleges megállapítást. E részletigazságokon túl azonban az általánosabb elvi szempontú vizsgálatoknál mindig beleütközünk az emberi tudásnak megközelíthetetlen igazságok, a megismerhetetlen tények kínai falába. A természeti és lelki világ igazi mozgató erői ma is csak hittel érthetők meg, a tudomány eszközeivel meg nem ismerhetők. Működésük eredményeit ismerjük és magyarázhatjuk, de maguk az erők rejtve vannak előttünk, legfeljebb feltevéseink lehetnek róluk. Ily feltevések például a természettudományban a rezgési elmélet és az atóm-elmélet, melyekre egész tudományrendszerek s a mi generációnk összes természettudományi ismeretei épültek. Ez épületek ma is állanak, de alapjuk már megrendült. A radiológiai kutatások újra felszínre hozták az anyagkisugárzás elméletét s a modern kémia régen apró alkatrészekre bontotta a mindenség alapjainak tartott egy és oszthatatlan atómokat. A tudomány — jobb hipotézisre találva — egykor talán végleg sutba dobja a mi ismereteinknek bázisát alkotó feltevéseket, melyeknek értéke amúgysem abszolút igazságukban és változatlanóságukban volt és van, hanem abban, hogy tudásunk jelenlegi mértéke szerint legalkalmasabbak az érdekelt tudomány körébe vágó összes jelenségek megmagyarázására. Ugyanilyen hipotézisekkel dolgozik a történettudomány is, midőn koronként más és más történetalkotó és fejlődésirányító tényezők munkájának eredményét látja a történésekben. Volt idő, mikor a történet egyedüli irányító tényezőjének a hősöket, uralkodókat, hadvezéreket, államférfiakat, illetőleg ezeknek a fejlődést irányító akaratát tekintették. A XIX. században kialakult a tömegek irányító szerepét és a forradalmak történetalkotó erejét vitató felfogás. A marxizmus felvetette a gazdasági tényezők kizárólagos irányító szerepének tetszetős elméletét. A tudományban ma uralkodó genetikus történeti felfogás szakított a történeti jelenségeknek minden ily egyoldalú magyarázatával s a történeti fejlődésben a legkülönbözőbb fizikai és lelki, gazdasági és kulturális, egyéni és kollektív tényezők bonyolult irányító működésének eredményét látja, mely tényezők közül a ma uralkodó felfogás a lelki tényezőket, az összes gazdasági, társadalmi és politikai mozgalmakat szükségszerűen megelőző szellemi áramlatokat tartja primár történetalkotó és fejlődésirányító erőknek.

A felfogását és munkáját determináló, művének egyéni színezetét megadó alapvető hipotéziseken kívül a történetíró — más tudományok művelőihez hasonlóan — az egyes tények, megállapított részletigazságok összefüggésében mutatkozó hézagok betöltése végett is gyakran feltevésekhez, következtetésekhez kénytelen folyamodni s munkájának értékmerőjét éppen ebben a következtető, kombináló és rekonstruáló műveletben, illetőleg annak minőségében kell látnunk. A természettudós ugyanis közvetlen szemlélettel vizsgálhatja a tárgyául választott objektumokat és jelenségeket. Látja, hallja, vagy másképpen érzékelheti azokat s ha, ritkább esetben, érzékeinek hozzáférhetetlen tárggyal —

pl. távoli égitestekkel, a villamossághoz hasonlóan mindeddig teljesen megmagyarázatlan jelenséggel, a biológiai fejlődés rejtett jelenségeivel — foglalozik is, azok működését eredményeikben közvetlenül szemlélheti. A történetíró viszont esetlegesen korunkra jutott maradványokból és az eseményeket leíró egyéni művekből következtet a vizsgálat tárgyául szolgáló jelenségekre és folyamatokra; a mult történések, rég lezajlott emberi tevékenységek eredeti összefüggésükből kiszakított maradványaiból és emlékeiből rekonstruálja a vizsgált fejlődési folyamatot. Ez a rekonstrukciós művelet kétségtelenül szubjektivebbé teszi a történetíró munkáját a természettudósénál, de ezt a fogyatékoságot ellensúlyozza az a körülmény, hogy míg a természettudós rajtakívül álló tárgyakat és jelenségeket vizsgál, a történész az emberi lélek megnyilvánulásait vizsgálva, mintegy újraéli az elmúlt jelenségeket. A régi történéseknek ez az átélése teszi lehetővé a történetíró számára a vizsgált korszak szellemébe való tárgyilagos beilleszkedést s ezáltal oly ténymegállapításokat, melyek bármely más tudomány ténymegállapításaival vetekedhetnek exaktság tekintetében. Mindazonáltal el kell ismernünk, hogy a legnagyobb tárgyilagosságra törekvő tudós sem képes magát saját egyéni és kortudatától teljesen elszakítani s ezért — öntudatlanul bár — a történész is bizonyos szubjektivitással végzi vizsgálatait. Bármennyire igyekezzünk is magunkat korbéli, nemzeti, felekezeti, társadalmi elhelyezkedésünk béklyóitól, a felfogásunkban sokszor csak tudat alatt működő atavisztikus előítéletektől és világfelfogásunk részét tevő modern elméletektől szabadulni, e momentumok hatását teljesen kiküszöbölni — emberek lévén — nem tudjuk, azok befolyása a történeti jelenségek értékelésében arakatunk ellenére is érvényre fog jutni. Bármennyire törekedjünk is empirikusan dolgozni s eredményeinket kizárólag a ténybeli adatokra felépíteni, bizonyos a priori ítéletektől és feltevésektől teljesen szabadulni nem lehet. A reformáció és katolikus restauráció megítélésében például a hívő protestáns és hívő katolikus felfogása közt a legnagyobb objektivitás mellett is megmarad bizonyos nuance-különbség s ugyanez a különbség lesz felismerhető a X. századi kalandozások vagy a Magyarország meghódítására irányuló császári akciók megítélésében a magyar és német történetírók között. Egy más példával élve, a magyar történet kutatója szükségképpen hatása alatt áll a X. század végén bekövetkezett nyugati orientáció helyességéről, vagy helytelenségéről alkotott, szinte az anyatejjel magába szívott a priori ítéletének. Ez a magasabb értelmű, minden célzatosságtól és tudatos elfogultságtól ment szubjektivitás azonban korántsem jelenti a történeti objektivitás csődjét. Sőt, reményt nyújt arra, hogy a tények és jelenségek többoldalú és több szempontú megvilágítása s a különböző felfogások együttes vizsgálata egykor ezeknek a szubjektív színezetű eltéréseknek teljes kiküszöbölésére fog vezetni.

A történeti igazságok egyrésznének hipotétikus értéke, másrésznél a történetírásban érvényesülő szubjektív elemek időnként szükségszerűen vezetnek a jelenségek ártértelezésére, ami azonos az alkotó történettudományi munkával. A tudományos munka ugyanis nem egyéb a vizsgált objektumok, jelenségek, események és funkciók s az ezek megismeréséhez vezető tudományos anyag folytonos értékelésénél. A tudományos munka eredményeként megállapított tények és igazságok ennek az értékelőműveletnek eredményei. Az adatok és jelenségek értékelésével megállapított részletigazságok hosszú sorozata végérvényesen megállapított igazságnak tekinthető s ennél fogva újraértékelésüknek szüksége nem merülhet fel. Egy példával élve: azon a tényen, hogy mohácsi csata volt, hogy 1526 augusztusában zajlott le, hogy benne a magyar sereg

megsemmisült és Lajos király halálosan megsebesült, semmiféle átértékelés nem változtathat. A részletigazságok összefüggését megvilágító történeti tények tekintetében azonban az anyag bővülésével, a kutatási módszerek és szempontok változásával és a világszemlélet módosulásával szükségképpen előáll az újabb és újabb átértékelés szüksége. A mohácsi vereség okát új adatokon s korábban figyelembe nem vett körülményeken és szempontokon alapuló átértékelés egészen új megvilágításba helyezheti. Más szóval, a történelmi átértékelés nem annyira a történet ismert tényeinek, a részletjelenségeknek újszerű megítélését, mint inkább a tények közt fennálló összefüggésnek és az egyetemes fejlődésbe való beilleszkedésüknek új megvilágítását jelenti.

Történeti jelenségek átértékelésére kétféle okból lehet szükség: a történeti forrásanyag bővülése, új adatok felmerülése, régieknek új értelmezése miatt, továbbá új vizsgálati módszer alkalmazása s ennek következtében a korábbi történetírástól nem ismert vagy figyelembe nem vett szempontoknak felmerülése miatt.

Azt hiszem felesleges volna bővebben magyaráznom, hogy egy-egy új forrásadat felbukkanása mily jelentőséggel bír a történeti események alaposabb megismerése és az összefüggések helyesebb értékelése szempontjából. Csupán példaképpen hivatkozom Biborbanszületett Konstantinosz császárnak a pogány magyarok állami és társadalmi berendezkedéséről adott leírására, mely a XVIII. század derekán teljesen átalakította történetírásunknak az ősi alkotmányról hiányos hazai források alapján megalkotott felfogását és hivatkozom Széchenyi István ímént kiadott döblingi írásaira, melyek teljesen új világításban mutatják be a Legnagyobb Magyar életének utolsó szomorú szakaszát.

Kevésbé ismeretes a nagyközönség előtt a régen ismert történeti források újraértékelése következtében épp a legutóbbi évtizedben bekövetkezett ismeretgyarapodásunk hatalmas terjedelme. A különböző segédtudományok — diplomatika, heraldika, numizmatika, archaeologia — s a történeti vizsgálatokhoz segítségül hívott idegen tudományok — a nyelvtudomány, nemzetgazdaságtan, geográfia, művészettörténet, pszichológia és a többiek — rohamos fejlődése és új eredményei exaktságban a természettudomány eszközeivel vetező kritikai eszközöket adtak a történettudósok kezébe, melyek a régismert források megbízhatóságára, adataiknak értelmére és jelentőségére egészen új fényt derítenek és számos oly forrást tettek felhasználhatóvá, melyeket korábban a történeti rekonstrukcióhoz felhasználni — jelentőségük félreismerése miatt — nem tudtunk. Példaképpen elég lesz az ú. n. Szilveszter bullára, az 1222. évi Aranybullára és a magyar őstörténet nyelvi forrásaira hivatkoznom. A Szilveszter-bulla hamis voltának és hamisítása korának kiderítésével egészen új útra tért a magyar királyi főkegyúri jog oly sokat vitatott problémájának vizsgálata. Az Aranybulla szövegének más forrásadatok egész sorával támogatott új értelmezése az eddigőtől merőben eltérő világításba helyezte a nemesi jogok alapokmányának keletkezési körülményeit, eredeti jelentőségét s velük a XIII. század társadalmának képét és a kebelében dúló nagy mozgalmakat is. A magyar nyelv honfoglalás előtti finn-ugor és török szórétegeinek s a nyelvbe került későbbi kölcsönszavaknak eredményes vizsgálata alapján őstörténetünk homályos korszakát még egy-két évtized előtt is alig remélt mértékben sikerült megismernünk.

A történeti rekonstrukcióhoz felhasználható adatok számát igen nagy mértékben növelte meg a legújabb korban uralkodóvá lett genetikus történetvizsgáló módszer s a belőle következő új szempontok érvényesülése. A középkor

történetírása pusztán elbeszélő jellegű volt, célját valóban ismert vagy tartott események leírásában látta. Érdeklődése a hősök, az uralkodók és dinasztiai életére s ennek keretében is leginkább csak katonai tevékenységükre szorítkozott. Ehhez képest forrásanyaga is szűk körű volt. A humanizmus, reformáció és katolikus restauráció történetírásával kezdődő pragmatikus, vagyis oknyomozó történetírás érdeklődése már sokkal szélesebb körű. A dinasztikus hőstörténeten kívül az állami élet jelenségei és eseményei, valamint az egyházi, vallási, sőt tudománytörténeti kérdések is történeti vizsgálat tárgyává lettek. Ehhez képest a forrásanyag is lényegesen kibővült. A régi történetíróknak korábban kizárólagos forrásul szolgáló művei mellett ezidőben kezdtek a mindennapi élet esetlegesen fennmaradt emlékeit, elsősorban a törvényeket, jogszabályokat, okleveleket, egyéb írásos feljegyzéseket s az archaeologiai emlékek egy csoportját is forrásul használni. A XIX. században kialakult genetikus történeti felfogással az államélet jelenségein kívül a szociális, gazdasági és szellemi élet mindenirányú jelenségei is a történeti vizsgálódás körébe kerültek s ezzel a történeti forrásanyag körébe vonattak a multból fennmaradt összes emlékek és maradványok, a művészi és költői alkotásoktól kezdve a hétköznapi élet emlékein keresztül az emberi csontmaradványokig. A történeti forrásanyagnak ez a hatalmas kibővülése szelekcióra kényszerítette a történettudósokat, ami egyébként a genetikus történeti felfogásból is szükségszerűen következett. A történeti események leírására, majd az okozati összefüggések tisztázására is törekvő régi történetírás nem válogatott az aránylag csekély terjedelmű anyagban, valamennyi rendelkezésre álló adat felhasználásával igyekezett feladatát megoldani. Az emberiség illetőleg egyes embercsoportok tevékenységében és életnyilvánulásaiban tapasztalható fejlődés megismerésére, fejlődési folyamatok rekonstruálására törekvő genetikus történetírás csak a vizsgált fejlődési folyamat szempontjából fontos jelenségekkel foglalkozik s ehhez képest forrásanyagából alapos értékeléssel csak a fejlődés szempontjából fontos értesítést tartalmazó adatokat választja ki és használja fel. A többi egyszerűen mellőzi. Az értékelés mértéke persze a téma természeténél szerint változik. A nemzeti történet szempontjából fontos lehet az egyetemes fejlődésben jelentéktelen epizódnak tetsző esemény vagy jelenség. A gazdaság-, társadalom-, egyház-, hadtörténet, vagy más részletfolyamat megvilágításához a nemzeti történet szempontjából jelentéktelen adatokra is szükségünk lehet.

A genetikus történeti módszer azonban nem annyira a forrásanyag e nagymérvű meggyarapodása miatt, hanem inkább a korábbi vizsgálatokból kirekesztett fejlődési jelenségek és fejlődésirányító tényezők vizsgálata, az ezzel kapcsolatban jelentkező új értékelési szempontok alkalmazása és a rekonstrukciós tevékenység nagy arányú kiszélesedése miatt vezetett az ismeretek módosulására, a történeti jelenségek és összefüggések teljes átértékelésére. Bár az újabb részletkutatások igen sok és fontos történeti részletkérdést tisztáztak, ez az átértékelés ma is folyik s a történetírók előtt az újraértékelendő jelenségeknek még mindig igen hosszú sorozata áll. Történetírói munkánk ma a genetikus módszer alkalmazásából következő értékeléseknek — az események és jelenségek, intézmények és alakulatok, elvek és eszmeáramlatok, egész korszakok és egyes történeti személyek fejlődésbeli szerepét tisztázó, történeti jelentőségüket megállapító átértékeléseknek — láncolata. A történetírónak ez átértékelések során természetesen tartózkodnia kell minden céltalosságtól és legjobb tudása szerint igyekeznie kell az előbb ismertetett szubjektív mozzanatok kiküszöbölésére. A genetikus gondolat értelmében minden történeti személyt,

eseményt és jelenséget saját kormilieujében vizsgálunk és értékelünk, mellőzve a későbbi korszakok világnézetéből, elméleteiből és történet szemléletéből következő anakronisztikus momentumokat.

Miben áll ez a tárgyilagos történelmi átértékelés, néhány példával fogom megvilágítani.

Pauler Gyula negyven év előtt írt árpádkori történetében az egykorú orosz krónikák bőszerű leírása alapján tizenkettőfél lapot szentelt II. Géza orosz hadjáratainak. Jómagam az Árpádok történetét hasonló terjedelemben tárgyaló művemben háromnegyed lapon végeztem velük. A kritikai vizsgálat során ugyanis ezek reálpolitikai szempontból elhibázott, pusztán dinasztikus érdekű vállalkozásoknak, a magyar fejlődés szempontjából egészen jelentéktelen epizódoknak bizonyultak.

Hasonlóképpen kellett elbírálnom, átértékelnem a régebbi irodalomban részletesen tárgyalt harcok és hadivállalkozások — jórészen egyszerű határ-villongások — többségét is, melyek korábbi predomináns szerepüket kizárólag a középkori történetírás egyoldalúan hadtörténeti érdeklődésének, a bőséges forrásanyag fennmaradásának köszönhetnék. Más esetekben viszont többre kellett értékelnem az eddigi felfogásban jelentéktelennek látszó hadjáratokat. II. Endre sokat ócsárolt, céltalan vállalkozásnak minősített kereszties hadjáratának háttérében például a források és események újraértékelése alapján nagyvonalú külpolitikai koncepció körvonalai, az Árpád házi királyok keletrómai császárságának s a görög-magyar perszonális úniónak nagyszabású tervei bontakoztak ki.

III. Béla bizánci neveléséből és Mánuel udvarában betöltött vezető pozíciójából történetíróink az ő trónralépte után erős görög kultúrhatásokra következtettek, noha ennek tárgyi bizonyítékai hazai forrásainkban egyáltalában nem találhatóak. Az idevonatkozó forrásadatok és a Mánuel-kori bizánci történet jelenségei ellenkezőleg azt bizonyítják, hogy az orthodox görög felfogás e korban még a bizánci udvarban is teljesen háttérbe szorult s mind Mánuel, mind Béla udvarában a szentföldi francia fejedelemségek felől beáramló francia kultúrhatások érvényesültek; görög hatások feltevéseire legfeljebb az udvar ceremonális külsőségei tekintetében van jogunk.

Politikai életünkön félszázadon át a 48 és 67 ellentéte uralkodott s ehhez képest a kortörténetírás is epochális korhatárként fogta fel 1848-at és 1867-et. A Habsburg-monarchia szétesése óta az események jelentősége önmagától átértékelődött. 1848, illetőleg a reformkorszak a magyar történeti fejlődésnek mindig epochális korhatára marad, a 48-as vívmányokat realizáló 67-es kiegyezés azonban az egész fejlődési folyamat szemponjából epizódyszerű eseménnyé devalválódik.

Régebbi jogtörténetírásunknak egyik legfontosabb tétele a magyar alkotmány ezer éven át szinte változatlanul való fennállása volt. Ezt a rendi Magyarország közfelfogásában gyökerező elméletet az eredeti források vizsgálata és adataik értékelése alapján a történetírás régen megcáfolta. Tudjuk, hogy a királyi hatalom a XI—XIII. században korlátlan volt, hogy az első országgyűlést a közhatalomnak IV. László kiskorúsága miatt bekövetkezett elgyengülése következtében 1277-ben tartották s bár az ezt követő negyedszázadban elég sűrűn tartottak országgyűléseket, azoknak s általában a rendi alkotmánynak folytonossága csak a XIV. század végétől mutatható ki. Viszont azonban az is megállapítható, hogy a rendeknek, illetőleg a birtokos nemességnek alkotmányos törekvése a XIII. század eleje óta állandó és tudatos és hogy az ország-

gyűlésnek is megvannak a történeti előzményei a XII—XIII. századi Fehérváron tartott törvénytartó napok fegyveres gyülekezeteiben s a XI. század végén tartott ú. n. vegyes zsinatokban. Alkotmányunkról tehát ez átértékelés után is bátran vallhatjuk, hogy a XI. században megkezdődött fokozatos fejlődés eredményeként jött létre, lényegében tehát közel ezer esztendő, a változatlanosság vonását azonban le kell törölnünk arculatáról, ami különben természetes is, mert történetileg kialakult intézmény ennyi időn át a fejlődés törvényei értelmében változatlanul nem maradhat fenn.

Az alkotmánnyal kapcsolatban sok szó esett jogtörténeti irodalmunkban a szentkorona-elméletéről, melynek értelmében a szentkorona titokzatos jogi személyisége az egész nemzettest — király és nemzet — megszemélyesítője és közjogi hatalmának szimbóluma. A közkeletű felfogás szerint ez az elmélet az Anjou-korban alakult volna ki. A források értesítéseinek helyes értelmezéséből azonban kiderül, hogy a szentkorona IV. László korától kezdve egészen a XV. század derekáig csak a királyi hatalom szimbóluma volt s nem bírt a későbbi közjogi jelentőséggel. A szentkorona elmélet a XV. század derekán — minden valószínűség szerint V. László kiskorúsága és Hunyady János kormányzósága idején — jutott teljes kifejléshez és Verböczy művében jogi formulázáshoz.

Történetünk egy hosszú szakaszának, másfélszázados korszak eseményeinek és jelenségeinek újraértékelésére kényszeríti korunk történetíróját a XIX. század politikai hangulatainak — a török-magyar barátságának és Habsburg gyűlöletének — jegyében kialakult elmélet, mely szerint a törökség a múltban is a magyarok barátja, vagy legfeljebb jóindulatú vitéz ellenfele lett volna. A történeti források, a belőlük megismert jelenségek, a megszálló törökség nyomában járó borzalmas pusztulás és romlás egészen másra tanítanak. Értékelésük alapján a törököt a magyarság legveszedelmesebb ellenségének, történeti életünk legvégzetesebb tényezőjének, a magyar egység és Nagymagyarország teljes kiépítésére irányuló törekvéseink végzetes akadályának kell tekintenünk.

Nehéz átértékelési feladatot rónak a történetíróra a XIX. század forradalmi és liberális történetiszemléletének a középkorról alkotott merőben téves ítéletei, a francia forradalom előtti kor minden bűnét, baját, hibáját és tévedését «a sötét középkor» számlájára író értékelései. Hogy a sok közül csak egy példára hivatkozzam: a XVIII. századi jobbágyság sanyarú helyzetének okát, gyökerét ez a történetírás a középkor «embertelen, rabszolgatartó» szellemére vezeti vissza, holott a történelem forrásai arra tanítanak, hogy a középkorban szolgának — *servus* — nevezett legalsóbb népréteg életviszonyai és gazdasági helyzete sokkal kedvezőbbek, terhei sokkal enyhébbek voltak a későbbi jobbágyokénál, sőt a mai falusi nincstelenekénél is. A jobbágysors rosszrafordultának első nyomaival az újkorba átvezető kései középkorban, a középkori intézmények hanyatlásának és bomlásának idejében találkozunk; ugyanekkor törték ki az első parasztlázadások is. Hasonló tévedés a középkort tenni felelőssé az újkorban elfajult feudális intézmények hanyatlásával járó szociális és gazdasági bajokért.

Még nehezebb helyzetbe kerül a történettudós, mikor a köztudatban valamely történeti jelenség, esemény, mozgalom vagy irányzat más jelenségekkel, eseményekkel, mozgalmakkal, vagy irányzatokkal egyidejűleg, sőt velük bizonyos kapcsolatban jelentkezik s az egykorúak gondolatvilágában, vagy későbbi kor történetiszemléletében ezekkel szinte elválaszthatatlanul egyesül. Magun-

kon és kortársainkon tapasztalhatjuk, mily könnyen vagyunk hajlandók a közelmúlt politikai eseményeinek hatása alatt a radikális és bolsevik politikai törekvésekkel egyidőben, velük párhuzamosan vagy valaminő látszólagos összefüggésben jelentkező irodalmi, művészeti, társadalmi, gazdasági, sőt a régítől bármiként eltérő politikai törekvéseket is radikálisnak, bolsevikinek, nemzetietlennek, sőt nemzetellenesnek bélyegezni, nem egyszer minden alap nélkül. Hasonló optikai csalódása volt a szabadságharc-kultuszon felépült XIX. századi történetiszemléletnek, mikor a katolikus restauráció — közkeletű kifejezéssel: ellenreformáció — Európaszerte nagy hullámokat felverő mozgalmát a hazánkban vele egyidejűleg és — a bécsi udvar katolikus iránya következtében — vele bizonyos összefüggésben jelentkező szabadságellenes, abszolutisztikus és magyarellenes udvari törekvések egyik eszközeként, európai összefüggéséből kiszakítva bírálta és értékelte s a keresztény egység helyreállításának gondolatán nyugvó hatalmas eszmei hátterét, a restaurációért lelkesedő nagy magyarok — Oláh Miklós, Pázmány Péter, Esterházy nádor, a Nádasdyak, Zrínyiek és társaik — lelkének a magyar egységért hevülő gondolatait e mozgalom értékelésénél teljesen figyelmen kívül hagyta. A magyar ügyet más eszközökkel, más elhelyezkedésben becsületesen szolgáló katolikus magyarokról ellenséges érzéssel ítélkező laikus történetiszemlélet megállapításai a történeti adatok világánál — protestáns nagyjaink történeti érdemeinek teljes méltánylása mellett is — önmaguktól omlanak össze és éppúgy átértékelendők, amínthogy a legújabbban feltárt bécsi levéltári adatok alapján a XIX. század aulikus és konzervatív magyar főurainak szerepét is át kellett értékelnünk.

A magyar történetírás és vele nemzeti hagyományunk csak egy királyunkat tisztelte meg a «Nagy» jelzővel. Kiváló katonai és diplomáciai sikerei, országának virágzó állapota, hatalmának bölcs és céltudatos gyakorlása, szép emberi vonásai és nemes jelleme Nagy Lajost valóban legnagyobb uralkodóink egyikévé avatják. Az objektív történelmi értékelés mérlegén apjával, Károly Róberttel szemben mégis könnyebbnek találhatik. Lajosnak ölébe hullott a szerencse. Katonai és gazdasági hatalmának, tekintélyének, országa jólétének alapját, népe elégedettségének, kormányzata nyugodtságának és sokszor kalandossá fajuló hadivállalkozásainak előfeltételeit apja teremtette meg, ki a legnehezebb időben, a polgárháború fegyvereinek csörgése közben vette át országa egy kis részének kormányzatát s a nagyot akaró és nagyra hivatott uralkodó céltudatosságával lépésről-lépésre haladva, birtokába vette és pacifikálta ezer sebből vérző országát, visszaszerezte az elveszett királyi tekintélyt és újjászervezte a megelőző félszázadban teljesen rombadólt királyi hatalom katonai és gazdasági alapjait. A magyar történeti fejlődés szempontjából Károly Róbertnek csekély erővel és készültséggel kivívott rozgonyi győzelme és az oligarchákon aratott többi diadalai sokkal jelentősebb katonai sikerek Nagy Lajos kalandos természetű nápolyi vállalkozásainál, sőt valamennyi más hadisikerénél is. A magyar hadsereg és államháztartás újjászervezése, a királyság új nagyvonalú gazdaságpolitikájának megalapozása, a belső rend és biztonság helyreállítása, az új állami és társadalmi fejlődés követelményeinek felismerése legnagyobb királyaink — Szent István, Kálmán, IV. Béla — sorában biztosít helyet Károly Róbertnek. Egyéniségének és alkotómunkájának átértékelésével személyében a legnagyobb magyar királyok egyikét sikerült felfedeznünk.

Ellenkező irányban Martinovics Ignác egyénisége esett át újabb időben a legteljesebb átértékelésen. A Vérmezőn lefejezett Martinovicsot a XIX. század forradalmi történetiszemlélete szabadsághőssé avatta s mint ilyent tisztelte.

A bécsi levéltárból nemrégén előkerült hiteles okmányok, saját jelentései alapján azonban meg kellett állapítani, hogy a magyarelles és szabadségellenes udvari körök fizetett bérence, a szabadság ügyéért lelkesedő jóhiszemű magyar forradalmárok agent provocateur-je volt, kit a halálos büntetés nyilván csak azért ért el, mert túllépte megbízatása határát s emiatt megbízója sem bízott többé benne, félt esetleges árulása kellemetlen következményeitől.

Azt hiszem e példákból eléggé kiderül, hogy a történelmi átértékelés nem valami különleges, boszorkányos művelet s nem valami vétkes manipuláció. Az átértékelés csak egyik eszköze a történelmi igazság megismerésére irányuló komoly és elszánt tudós törekvésnek. S itt elérkeztünk az átértékelés problémájának legkényesebb mozzanatához. A történelmi igazságra való tudatos törekvés kötelességévé teszi a tudósnak oly tények megállapítását és oly átértékelések végrehajtását is, melyek közkeletű történelmi véleményeket s a köztudatban igazolt tényként szereplő jelenségeket cáfolnak. A tudós egyedüli célja az igazságkeresés lévén, néha oly tények és értékelések elvetésére és mással helyettesítésére kényszerül — mint az ezeréves alkotmány, a szentkorona-elmélet Anjou-kori eredete és Nagy Lajos esetében láttuk — melyeket kortársai a régi tanítás alapján az emberiség vagy a nemzet erkölcsi vagyonának integráns és értékes alkotórészéül tekintenek, az iskolában, politikában és köznapi életben az emberi vagy nemzeti nagyság eklatáns bizonyítékaként emlegetnek. Ily esetben a laikus közvélemény, mint azt előljáróban már érintettem, nehezen tud belenyugodni bálványozott nagyjai és intézményei bármily igazságos átértékelésébe s ha akad valaki, aki megpendíti az irányzatosság és tudatos ferdítés tudósra legmeggyalázóbb vádját s ha akad sajtóorganum, mely e vádhoz eszközül adja magát, hamar megindul a hajsza s a gyalázkodások és csúf rágalmak özönétől elárasztott tudós megizlelheti az igazságkeresésért kijáró fejbeverés gyümölcsseit. Csodálatos, de megállapítható, hogy ily váddal a laikus rajongók rendszerint csak igazi, céhbéli tudóst szoktak illetni, kinek módszerét, szempontjait, tudós jóhiszeműségét felértékelni nem tudják. Politikai célzattal írt tendenciózus ferdítésekkel szemben sokkal elnézőbbek. Példa bizonyít. A háború előtt alig egy évvel a Zsidók útja c. művével nagy feltűnést okozó Ágoston Péter jogakadémiai tanár, később a bolsevik kormány külügyi népbiztosa, könyvet írt a magyar nagybirtok történetéről s abban — minden tudományos és módszeres bizonyítást mellőzve — rútvádakkal illette a birtokosoztályokat, rablónak, tolvajnak, fosztogatónak bélyegzett minden nagy magyar embert, az Árpádházi királyoktól és Hunyady Jánostól kezdve a Báthoryakon, Zrinyieken és Rákócziakon keresztül napjainkig. Könyvét a Huszadik Század adta ki, de célzatosságát, módszerét, állításait még e radikális folyóirat bírálója is elítélően kritizálta. A könyv ennek dacára forgalomba került s a magyar munkásság nagy része ebből merítette és meríti ma is gazdaságtörténelmi ismereteit. Ennek a könyvnek megbélyegzésére — néhány eldugott és rövidlélekzetű hirlapi és folyóiratcikken kívül — senki sem gondolt, szerzője ellen egyik sajtóorganum sem indított hajszát, az a napilap sem, mely ugyanakkor üldözőhadjáratot kezdett egyik legkiválóbb fiatal tudósunk ellen, műve állításainak célzatos félremagyarázásától, tőle távolálló feltevéseknek neki imputálásától sem riadva vissza. Jellemző, hogy ugyane lap szerkesztője volt annak a népköztársaságnak első közoktatásügyi minisztere, mely Ágoston Pétert a budapesti egyetem katedrájával tartotta jónak jutalmazni.

Ezeket a jelenségeket látva, befejezésül fel kell vetnem a problémát, jogosult-e, helyes-e a tudományos átértékelés eszközeit és az igazságkeresés

szempontjait alkalmaznunk a nemzeti kultusz központjában álló személyekkel és intézményekkel szemben?

Tudós erre a kérdésre csak igenlően felelhet. Bizonyos jelenségek, intézmények vagy személyek tabuvá avatása egyértelmű azoknak a tudományos vizsgálat köréből való kirekesztésével. Ha Szent Istvánról vagy Kossuth Lajosról csak azt mondhatjuk meg, ami teljes összhangban áll a közvéleményben róluk alkotott és meghonosodott, esetleg egészen téves képpel, akkor a tudomány eszközeivel többé nem közelíthetünk az ő történeti alakjukhoz, mert meg vagyunk akadályozva a szabadkutatásban, ami minden tudományos munkának elengedhetetlen előfeltétele. Hihetünk az elénk tett kép hűségében, de mivel annak helyességéről meggyőződünk nem áll módunkban, magára, nevére, valamit is adó tudósunk lehetetlen többé e személyekről írnia. A tudós célja és feladata az igazságkeresés lévén, semminő — ha még oly tiszteletreméltó — melléktekineteket sem szabad számba vennie, ha ezek tudományos meggyőződésének szabad kifejtésében akadályozzák. Hogy azután ez a meggyőződése, átértékelési és új eredményei tudományos szempontból helytállóak-e, annak elbírálására kizárólag a szakkritika jogosult, mely nem hangulatkeltő frázisokkal, politikai jelszavakkal és gyanúsításokkal dolgozik, hanem a tudomány színvonalán álló kritikai módszerrel s ennek eszközeivel felfegyverkezve végzi feladatát. A személyeskedő, gyanúsító vádaskodások, a tudományhoz nem illő gorombaságok eleve eldöntik a vitát a megtámadott tudós javára, mert útját vágják a szakszerű bírálatnak. Komoly tudós a hajszát látva, nem állhat többé a méltatlanul vádolt író kritikusaik közé, holott a tudomány érdekei a kérdések alapos megvitatását, az eredmények szakszerű bírálatát, az esetleges tévedések objektív cáfolatát tennék kívánatossá.

De tovább megyek. A tudományos szempontot a magasabb nemzeti érdekek alá rendelve sem támaszthatunk kifogást a nemzeti kultusz tárgyául szolgáló intézmények és személyek történeti jelentőségének módszeres vizsgálata, szakszerű átértékelése ellen. A művelt közönség köréből, igen tekintélyes oldalról is hallottuk azt az óhajt megnyilvánulni, hogy a történetíró lehetőleg óvatosan nyúljon a nemzeti nagyságok történetéhez, mert ezek dicsőségének bárminő kisebbitése a nemzet és a nemzeti gondolat nagy károsodását jelentené. Mint egy kedves öreg barátom mondotta, mikor az új magyar történet előkészületeiről értesült: «azután az a Ti történetetek igazán objektív legyen és ne hogy kikezdzétek a mi Bálványainkat». A történeti tárgyilagosságról alkotott eme tiszteletreméltó, de tudományosnak alig nevezhető felfogással szemben legyen szabad annak az erős meggyőződésemmek kifejezést adni, hogy tabuként tisztelt félistenekre, idegenek, ellenségek által könnyen ledönthető bálványokra csak hanyatló nemzeteknek, haldokló népeknek van szükségük, hogy életük utolsó óráit romantikus ábrándok szövésével és a mult hamis dicsőségén való impotens elmélkedéssel édesítsék meg. Élni akaró és nagyratörő nemzetnek — Széchenyivel mondom — erényei mellett ismernie kell saját hibáit is. Példaképpül sem félistenekre, hanem igaz, nagy emberekre van szüksége, kiknek emberi nagysága nemcsak a magyar közvélemény, hanem az egész világ közvéleménye előtt tudományos eszközökkel bizonyítható. Ha a legnagyobb alkotó magyarnak, Szent Istvánnak személyében nem a középkori krónikás és legendaíró aszkéta szentjét, a rokona megvakításán és felesége gonoszságán siránkozó tehetetlen öregembert tiszteljük, hanem a történet Szent Istvánját, a keresztény Magyarország erőshitű és kegyesszívű, de kíméletlenül szigorú, keménykezű megalapítóját, akkor többi nagyjainkban se a XIX. század roman-

tikus történetszemléletének torztükréből felénk tekintő, saját koruktól elszakadt, vértelen álomképeket, mesébe való ideáialakokat keressük és tiszteljük, hanem koruk légkörében élő, igazi emberi nagysággal megáldott és igazi emberi hibákban leledző, húsból és vérből való hőseinket, a magyar faj és nemzet emberségükben hatalmas képviselőit. Ne féltsük őket a tudományos értékelés embereken átvilágító reflektorától. A mi nagyjaink nem szorultak hibáik leplezésére, nem szorultak hamis dicsfényre, aminthogy a magyar nemzetnek sincs semmi leplezni valója. Történetünk nem romantikus hőstörténet, hanem igazi emberi történet, erényekben és hibákban egyaránt emberi személyeknek és cselekvéseknek dicsőségben és szomorúságban egyaránt gazdag története. Ezt a történetet vizsgálva és megelevenítve, feladatunk csak az igazság keresése lehet. Ha tudós meggyőződéssel keressük a történeti igazságot, ha igazat frunk, nincs mit szégyellenünk, hiszen már Zrínyi Miklós megmondotta: «egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók!»

Hóman Bálint.

VIRRASZTÁS.

*Elkerül a csöndes álom,
Nyugodalmam nem találok.
A virrasztás örök élet!
Csak még egyszer meglelnélek
Édes álom, de óvnlak,
Drágább kincsem nem vón nálad!*

*Csak esengek már utánad,
Rabságba tart erős bánat.
Mint az árnyék éjféltében,
Növekedik rémítően.
Reménységem gyenge mécsét
Rohamozza ezer kétség.*

*Védem, óvom, mindhiába!
Egyre kopik kis világa.
Mi lesz vélem, hogyha mégis
Ellobban e gyenge mécs is?
Tudom, akkor jöhet reggel,
Én már többet nem kelek fel.*

Réz Gyula.